

Σημειώσεις για το μάθημα της Βυζαντινής Υμνογραφίας

Εορτές-Εκκλησιαστικό έτος

Το εκκλησιαστικό έτος¹ αρχίζει την 1^η Σεπτ. και ολοκληρώνεται την 31^η Αυγ.

Οι εορτές βάσει της ημέρας κατά την οποία εορτάζονται διακρίνονται σε: κινητές και ακίνητες. Βάσει του τιμωμένου προσώπου οι εορτές διακρίνονται σε Δεσποτικές, Θεομητορικές και εορτές αγίων.²

Οι ακίνητες εορτές εορτάζονται σε σταθερές ημερομηνίες, καταλαμβάνουν το χρονικό διάστημα των δώδεκα μηνών του έτους και έχουν επίκεντρο την εορτή των Χριστουγέννων.

Οι κινητές είναι αρχαιότερες από τις ακίνητες, έχουν επίκεντρο την εορτή του Πάσχα και δεν εορτάζονται σε σταθερές ημερομηνίες. Καταλαμβάνουν τον κύκλο εορτών της περιόδου πριν και μετά το Πάσχα και εορτάζονται την ίδια ημέρα της εβδομάδος (Κυριακή του Πάσχα, Πέμπτη της Αναλήψεως, Δευτέρα του Αγίου Πνεύματος, Καθαρά Δευτέρα κλπ.).

Οι Δεσποτικές εορτές είναι προς τιμήν του Ιησού, οι Θεομητορικές προς τιμήν της Θεοτόκου, και οι εορτές αγίων είναι προς τιμήν των αγίων της εκκλησίας ή για υπόμνηση σημαντικών γεγονότων. Οι περισσότερες κινητές εορτές είναι Δεσποτικές και οι περισσότερες εορτές αγίων είναι ακίνητες.

Ο εορτασμός μιας εορτής αρχίζει με τον εσπερινό, ακολουθία που γίνεται την εσπέρα της παραμονής.³

¹ A. Adam, *The Liturgical Year: Its History and Meaning after the Reform of the Liturgy*, Νέα Υόρκη 1981. – P. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2002. – P. Bradshaw, *Reconstructing Early Christian Worship*, Λονδίνο 2009. – V. Grumel, Έτος εκκλησιαστικόν, ΘΗΕ 5 (1964), 957-965. – M. Johnson (ed.), *Between Memory and Hope: Readings on the Liturgical Year*, Μινεσότα 2000. – K. Levy-D. Conomos, *Liturgy and liturgical books. Byzantine rite*, *Grove Music Online ed. L. Macy*, <http://www.grovemusic.com>. – A. Lingas, *Sunday Matins in the Byzantine Cathedral Rite: Music and Liturgy*, PhD thesis, The University of British Columbia, 1996. – A. Nocent, *The Liturgical Year*, I-IV, The Liturgical Press 1977. – ODB, 2215. – A. Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, St Vladimir's Seminary Press, Νέα Υόρκη 1986, 150-162. – T. J. Talley, *The Origins of the Liturgical Year*, Νέα Υόρκη 1986². – R. Taft, *The Byzantine Rite. A Short History*, American Essays in Liturgy Series, Μινεσότα 1992 (παρουσιάζει την εξέλιξη του βυζαντινού λειτουργικού έτους μέχρι σήμερα). – Για την Ιεσοσλυμική και Παλαιστινιακή παράδοση βλ.: P. Jeffery, *The Earliest Christian Chant Repertory Recovered: The Georgian Witnesses to Jerusalem Chant*, *Journal of the American Musicological Society* 47:1 (1994), 1-38. – P. Jeffery, *The Earliest Oktoechnoi: The Role of Jerusalem and Palestine in the Beginning of Modal Ordering*, *The Study of Medieval Chant, Paths and Bridges, East and West, In Honour of Kenneth Levy*, ed. P. Jeffery, Γούντμπριτζ 2002.

² Βλ. Δ. Ν. Μωραΐτου, Εορταί, ΘΗΕ 5 (1964), 740.

³ Εσπερινός ή Λυχνικών είναι η πρώτη ακολουθία της ημέρας και ψάλλεται την εσπέρα, δηλ. το χρονικό διάστημα, που μεσολαβεί ανάμεσα στη δύση του ήλιου και τον ερχομό

Η υμνογραφία είναι το χαρακτηριστικότερο και πιο πρωτότυπο λογοτεχνικό προϊόν του Βυζαντίου. Τα υμνογραφικά κείμενα γράφονται κατά την διάρκεια τριών κυρίως αι. (ζ'-θ'), δεδομένου ότι από τον ι' αι. αρχίζει η παρακμή της υμνογραφικής παραγωγής (τόσο ως προς τον αριθμό των ποιητών και των ποιητικών συνθέσεων, όσο και ως προς την λογοτεχνική αξία των ποιημάτων και την έμπνευση των ποιητών). Τα υμνογραφικά κείμενα προορίζονται για λειτουργική χρήση, επομένως απευθύνονται στον μέσης μορφώσεως πιστό, με σκοπό την πνευματική νοουθεσία και θρησκευτική αγωγή. Οι ύμνοι τον ζ' αι. και οι κανόνες (οι οποίοι τους αντικατέστησαν) από τον ζ' αι. μαζί με τους βίους των αγίων αποτελούν τα δημοφιλέστερα ακούσματα και αναγνώσματα στο Βυζάντιο. Όσον αφορά στα υμνογραφικά κείμενα η δημοτικότητά τους (εκτός από την ικανοποίηση πρακτικών λειτουργικών αναγκών) εξηγεί και το εύρος της χειρογράφου παραδόσεως.

Ο Ρωμανός ο μελωδός και ο ύμνος

Τα ρυθμοτονικά μέτρα

Ενώ τα προσωδιακά μέτρα στηρίζονται στον συνδυασμό μακρών και βραχείων συλλαβών, τα ρυθμοτονικά στηρίζονται στον συνδυασμό τονιζόμενων και άτονων συλλαβών. Την ύπαρξη των ρυθμοτονικών μέτρων παρατήρησε πρώτος ο δάσημος λόγιος Κων/νος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων στο έργο του *Περί της γνησίας προφοράς της ελληνικής γλώσσης* το 1830. Στα ρυθμοτονικά μέτρα μετρική μονάδα είναι η στροφή.

Νόμοι της ρυθμοτονικής ποίησης:

α') νόμος της ισοσυλλαβίας: οι αντίστοιχοι στίχοι μιας στροφής έχουν το ίδιο αριθμό συλλαβών,

β') νόμος της ομοτονίας: οι αντίστοιχοι στίχοι μιας στροφής έχουν την ίδια θέση τόνων (δηλ. τον ίδιο αριθμό τόνων και στις ίδιες συλλαβές),

γ') ο νόμος της τονής: η μουσική καλύπτει τις ελλείψεις ή υπερβάσεις των συλλαβών που οφείλονται στην απόκλιση από την ομοτονία ή την ισοσυλλαβία.

Επομένως η ρυθμοτονική ποίηση στηρίζεται στον αριθμό των συλλαβών του στίχου (ισοσυλλαβία), στη θέση των τόνων (ομοτονία) και στην αρμονική σύζευξη λόγου-μέλους (τονή).

της νύκτας. Ονομάσθηκε και Δυχνικόν, επειδή η έναρξή της συνέπιπτε χρονικά με την αφή των λύχνων οι οποίοι φώτιζαν τους δρόμους των μεγάλων πόλεων κατά τη διάρκεια της νύκτας.

Δομή του εσπερινού: Προοιμιακός ψαλμός (103^{ος} ψαλμός), επιλύχνιοι ψαλμοί (Κύριε ἐκέκραξα): στιχολογούνται αντιφωνικά (εναλλάξ) από τους ψάλτες και στους τελευταίους στίχους ψάλλονται 4-8 στιχηρά (προσόμοια ή ιδιόμελα) της εορτής, Δοξαστικό και Θεοτοκίο (επίσης προσόμοια ή ιδιόμελα)-είσοδος του ευαγγελίου και επιλύχνιος ευχαριστία, δηλ. το «Φῶς ἰλαρόν»-προκείμενα και αναγνώσματα, συνήθως από την Π. Διαθήκη- απόστιχα (προσόμοια ή ιδιόμελα)-ωδή του προφήτη Συμεών «Νῦν ἀπολύεις τὸν δούλον σου, Δέσποτα»-απολυτίκια-απόλυση

Ο Ρωμανός

Ελάχιστα γνωρίζουμε για τη ζωή του Ρωμανού. Όσες πληροφορίες έχουμε προέρχονται από συναξαριακές πηγές όχι απολύτως αξιόπιστες από ιστορική άποψη.

Γεννήθηκε στην Έμεσα της Συρίας από εξελληνισμένους χριστιανούς γονείς ή κατά τον πατρ. Κων/λεως Γερμανό Α' (645-740) από γονείς χριστιανούς εξ Εβραίων, άποψη την οποία υποστήριξαν οι σημιτικής καταγωγής Maas και Wellesz, απέρριψαν δε οι Έλληνες ερευνητές.

Ο χρόνος γεννήσεώς του επίσης δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με ακρίβεια, πάντως τοποθετείται λήγοντος του 5^{ου} αι., διότι γνωρίζουμε ότι ο Ρ. ήλθε στην Κών/λη στα χρόνια του αυτοκράτορος Αναστασίου (491-518) και ήταν ήδη διάκονος στο ναό της Αναστάσεως στη Βηρυτό. Στην Κών/λη εγκαταστάθηκε στη γνωστή μονή της Θεοτόκου *ἐν τοῖς Κύρου*, όπου σύμφωνα με τις συναξαριακές μαρτυρίες έλαβε με θαυματουργό τρόπο το χάρισμα της μελωδίας: κατά τον εσπερινό των Χριστουγέννων εμφανίσθηκε στο όνειρό του η Θεοτόκος και του έδωσε ένα τομίδιο χάρτινο με την εντολή να το καταφάγει.

Μετά την κατάποση του βιβλίου ο Ρωμανός *ἔξυπνος γενόμενος* ανέβηκε στον άμβωνα και άρχισε να ψάλλει *Ἡ Παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκτει*. Έγραψε τους στίχους και συνέθεσε τη μουσική ο ίδιος, γι' αυτό και ονομάζεται μελωδός. Συνέθεσε τους ύμνους (χίλιους περίπου κατά το συναξάρι του) για Δεσποτικές και Θεομητορικές εορτές και για εορτές ορισμένων αγίων. Ο αριθμός είναι υπερβολικός βεβαίως, σήμερα γνωρίζουμε 90 περίπου ακέραιους ύμνους και πλήθος αποσπασμάτων.

Στον ύμνο *εἰς ἕκαστον σεισμόν καὶ ἐμπρησμόν* έχουμε αναφορές στη στάση του νικά (532), στον ύμνο στις 10 παρθένους υπάρχουν υπαινιγμοί για τον μεγάλο σεισμό που έγινε το Δεκ. του 556, ενώ η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στο έργο του για τα δεύτερα εγκαίνια του ναού της αγίας Σοφίας (24 Δεκ. 562) είναι *argumentum ex silentio*. Επομένως η ακμή του έργου του είναι μεταξύ 532-556.

Είναι ο μεγαλύτερος ποιητής της ανατολικής εκκλησίας, ο *princeps veterum melodorum* κατά τον Pitra, ο Πίνδαρος της Εκκλησίας κατά τον E. Bouvy

Η μνήμη του τιμάται από την εκκλησία την 1^η Οκτ.

Ο ύμνος

Πρόκειται για εκτενή υμνογραφική σύνθεση, σύστημα στροφών σε ρυθμοτονικά μέτρα. Αποτελείται από 2 άνισες ενότητες το προοίμιο και τους οίκους. Το προοίμιο ή κοντάκιο είναι μία στροφή στην οποία παρουσιάζεται συνοπτικά το θέμα του ύμνου.

Υπάρχουν ύμνοι για τους οποίους παραδίδονται περισσότερα του ενός προοίμια.

Η δεύτερη ενότητα είναι το κυρίως σώμα του ύμνου, οι οίκοι, οι οποίοι είναι μεταξύ τους μουσικομετρικά πανόμοιοι. Το προοίμιο δεν έχει καμία μετρική ομοιότητα με τους οίκους του ύμνου, ούτε με τη μουσική του, εκτός του ότι μερίζονται στον ίδιο ήχο.

Συνδεδετικά στοιχεία του προοιμίου και των οίκων είναι:

- 1) το κοινό θέμα
- 2) ο κοινός ήχος
- 3) το εφύμνιο ή ανακλώμενο, η τελευταία φράση δηλ. έκτασης ενός ή δύο το πολύ στίχων που επαναλαμβάνονται αυτούσιοι ή με μικρές συντακτικές διαφορές στο προοίμιο και σε όλους τους οίκους. Το εφύμνιο είναι κοινό ακόμη και στην περίπτωση των περισσότερων του ενός προοιμίων.

Συνδεδετικά στοιχεία των οίκων είναι:

- 1) το κοινό (και με το προοίμιο) θέμα
- 2) ο κοινός ήχος
- 3) το κοινό μέτρο και η κοινή μελωδία (οι οίκοι αρμόζονται μουσικομετρικά προς τον πρώτο οίκο)
- 4) η ακροστ., πεζή φράση σχηματιζόμενη από τα αρχικά γράμματα των οίκων. Δεν συμμετέχει στο σχηματισμό της το αρχικό γράμμα του προοιμίου

Το θέμα της γένεσης και προέλευσης του ύμνου

Για τα θέματα αυτά έχουν υποστηριχθεί διάφορες απόψεις:

α') η Ρωμανική προέλευση του ύμνου (ιδ' αι., Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος και συμφωνούν οι Σ. Ευστρατιάδης, H. J. W. Tylliard και E. Wellesz) η οποία συμφωνεί και με την συναξαριακή παράδοση της εκκλησίας

β') η συριακή προέλευση του ύμνου ο οποίος πέρασε στο Βυζάντιο με τον Ρωμανό που ήταν ελληνοσύρος (1885 W. Meyer, 1907 Th. M. Wehofer και συμφωνούν οι P. Maas, K. Trypanis και J. Crosdidier de Maton)

γ') η ελληνική προέλευση του ύμνου (υποστηρίζεται κυρίως από έλληνες θεολόγους)

δ') η προέλευσή του από ελληνικά στροφικά συστήματα με ακροστιχίδα και εφύμνιο (Παρθένιον Μεθοδίου Πατάρων) και από πατερικά κείμενα (ομιλία στο Πάσχα Μελίτωνος Σάρδεων, ομιλία στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου Πρόκλου, πατρ. Κων/λεως) με συριακές επιδράσεις (K. Krumbacher, K. Μητσάκης, Θ. Δετοράκης)

Ορολογία για τον ύμνο

Ο Ρωμανός αποκαλεί τα ποιήματά του: ύμνος, αἶνος, ψαλμός, ᾠδή, ἔπος, θρήνος κλπ. Ο όρος κοντάκιο ο οποίος χρησιμοποιήθηκε (είχε επικρατήσει γύρω στο 1000) για τον ύμνο, χρησιμοποιείται κυρίως από θεολόγους, κληρικούς και ψάλτες και δηλώνει τόσο ολόκληρο τον ύμνο, όσο και το προοίμιό του.

Για την ετυμολογία του όρου κοντάκιο δεν υπάρχει ομοφωνία. Έχει προταθεί η ετυμολόγησή του α') από το επίθετο κοντός=βραχύς και αναφέρεται στο προοίμιο το οποίο παρουσιάζει περιληπτικά=βραχέως, εν συντόμω την υπόθεση του ύμνου και β') από το ξύλινο στέλεχος (=κόνταξ/κοντάκιον) στο οποίο τυλιγόταν η περγαμηνή. σημειωτέον ότι στη βυζαντινή ορολογία κοντάκιον σήμαινε και βιβλίο και ότι υπήρχε και το αξίωμα του ἄρχοντος τῶν κοντακίων.

Κοντακάρια ή κονδακάρια ονομάζονται τα χειρόγραφα τα οποία περιέχουν συλλογές ύμνων.

Χαρακτηριστικά των ρωμανικών ύμνων

- 1) η προτίμηση σε βιβλικά θέματα και συχνότατη επίδραση από τα απόκρυφα κείμενα
- 2) επίδραση της Συριακής ποίησης συγκεκριμένα Εφραΐμ του Σύρου
- 3) αναφορά σε πατερικά κείμενα ίσως λόγω της θεολογικής του ανεπάρκειας όπως πιστεύει ο Cr. De Maton ή λόγω πάγιας τακτικής στην ποίηση του ύμνου και του κανόνα αργότερα κατά τον Μητσάκη
- 4) γνώση της αρχαίας ελληνικής ποίησης, κυρίως του Ομήρου και των τραγικών
- 5) αποτύπωση της καθημερινής ζωής
- 6) μορφολογικά χαρακτηριστικά: αφήγηση, πλήθος ρητορικών σχημάτων, σκιαγράφηση της ανθρώπινης ψυχοσύνθεσης, διάλογος (εσωτερικός-εξωτερικός), ανθρωποποιία, όπου και όσο επιτρέπει το δόγμα
- 7) γλώσσα απλή, μεγάλη γλωσσοπλαστική δύναμη

Εκδόσεις των ρωμανικών ύμνων

1. Η πρώτη έκδ. έγινε από τον J. B. Pitra (1876).
2. Η πρώτη συστηματική έκδ. έγινε από τον K. Krumbacher.
3. Η Αθηναϊκή έκδ. σε 4 τόμους από τον Ν. Τωμαδάκη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, και ομάδα μαθητών του (1951-1957)
4. Η έκδ. της Οξφόρδης σε 2 τόμους από τους P. Maas και K. Τρυπάνη (Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina, ed. by P. Maas and C. A. Trypanis, Oxford 1963 και Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica dubia, ed. by + P. Maas and C. A. Trypanis, Berlin 1970). Πρόκειται για την πρώτη πλήρη κριτική έκδ. των ρωμανικών ύμνων.
5. Η παρισινή έκδ. άρχισε γύρω στο 1950 από τον Jose Grosdidier de Matons, μαθητή του Paul Lemerle και μέχρι το 1983, έτος του αιφνίδιου θανάτου του εκδότη περιλαμβάνει 51 ύμνους σε 5 τόμους στη

σειρά *Sources Chrétiennes* με εξαντλητικές εισαγωγές, μετρικές παρατηρήσεις, βιβλιογραφία, γαλλική μετάφραση και ερμηνευτικά σχόλια.

Διαίρεση των ύμνων ως προς το περιεχόμενο:

βιβλικοί: αναφέρονται σε θέματα και πρόσωπα της Π.. Διαθήκης

αγιολογικοί ή πανηγυρικοί: αναφέρονται στους βίους και τα θαύματα αγίων (ο Ρωμανός έχει γράψει 16 αγιολογικούς ύμνους)

περιστασιακοί: αναφέρονται σε συγκεκριμένα περιστατικά (πόλεμοι, σεισμοί, θεομηνίες)

Διαίρεση των ύμνων ως προς το μέλος

ιδιόμελο: πρόκειται για ύμνους που έχουν δικό τους μέτρο και δική τους μουσική, είναι δηλ. πρωτότυπες ποιητικές συνθέσεις

προσόμοιο: πρόκειται για ύμνους που δανείζονται το μέτρο και τη μουσική ιδιόμελου προϋπάρχοντος ύμνου, η ένδειξη του οποίου σημειώνεται με τις λέξεις *Πρός τό.*

Λειτουργική χρήση των ύμνων

Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η θέση του ύμνου στις ακολουθίες την εποχή της συνθέσεως των ύμνων. Ο P. Maas υποστήριξε την άποψη ότι οι ύμνοι πήραν τη θέση των παλαιών πεζών αγιολογικών εγκωμίων. Ο N. Τωμαδάκης αντιθέτως υποστήριξε ότι τον ε' και ζ' αι. δεν διαβάζονταν στον όρθρο συναξάρια και ότι στη θέση τους χρησιμοποιούνταν οι ύμνοι. Τα συναξάρια εντάχθηκαν στην ακολουθία του όρθρου αργότερα.

Επίσης δεν είναι σαφές πως ψάλλονταν οι ύμνοι. Το πιο πιθανό είναι ότι ολόκληρος ο ύμνος διαβαζόταν αργόσυρτα, όπως σήμερα ο Ακάθιστος ύμνος, και οι ψάλτες ή και το εκκλησίασμα επαναλάμβαναν μόνο το εφύμνιο.

Σήμερα στην ακολουθία του όρθρου διατηρείται μετά την ζ' ωδή του κανόνα μόνο το προοίμιο και ο α' οίκος του ύμνου της ημέρας τα οποία διαβάζονται πριν το σύντομο συναξαριακό υπόμνημα. Επίσης το προοίμιο του ύμνου μόνο ψάλλεται κατά τη Θεία Λειτουργία πριν την ανάγνωση του αποστόλου.

Ο Ακάθιστος ύμνος

Πρόκειται για τον μόνο ύμνο που βρίσκεται σε χρήση σήμερα στη λειτουργική πράξη και είναι ίσως το πιο αγαπητό και γνωστό υμνογραφικό κείμενο.⁴

Η ονομασία του (Ακάθιστος ύμνος) σύμφωνα με την μαρτυρία του συναξαρίου προέρχεται από την ευχαριστήρια ολονύκτια αγρυπνία που έγινε το 626 για τη θαυματουργή σωτηρία της πολιορκούμενης από τους Αβάρους πρωτεύουσας κατά την οποία εψάλη ο συγκεκριμένος ύμνος.

⁴ Για τη χρήση του βλ. σημ. 8, Τριώδιο.

Στην κοινή γλώσσα λέγεται Χαιρετισμοί, λόγω της επανάληψης του *Χαίρε*.

Χρονολόγηση και πατρότητα

Με κέντρο το Ρωμανό οι απόψεις για τη χρονολόγηση και πατρότητα του Ακάθιστου ύμνου κατατάσσονται ως εξής:

α') ο Ακάθιστος ύμνος είναι έργο προρωμανικό. Εδώ εντάσσεται η άποψη του Jose Grosdidier de Matons, ο οποίος χρονολογεί τον ύμνο στα τέλη του ε'-αρχές του Σ' αι., της L. M. Peltomaa, η οποία τοποθετεί τον ύμνο μετά την Οικουμενική Σύνοδο του 431 (λόγω του όρου *Θεοτόκος*) και πριν την Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451 (αφού ο ύμνος δεν δίνει καμία έμφαση στο θέμα των δύο φύσεων του Ιησού), του K. Τρυπάνη, ο οποίος χρονολογεί τον Ακάθιστο ύμνο στην εποχή του Ιουστινιανού και πάντως πριν το 530 και του E. M. Tonio, ο οποίος χρονολογεί τον ύμνο τον ε' αι.

β') ο Ακάθιστος ύμνος είναι έργο ρωμανικό (άποψη που υποστηρίχθηκε πρώτη φορά από τον A. Baumstark το 1907 και τον P. F. Krypiakiewicz το 1909 και ακολούθως από πολλούς ξένους ερευνητές: Fr. Dölger, H. G. Beck, E. Wellesz, P. Maas και Έλληνες: Σ. Ευστρατιάδης, K. Μητσάκης, Αθ. Κομίνης

γ') ο Ακάθιστος ύμνος είναι έργο μεταρωμανικό (άποψη με την οποία συμφωνεί και η μαρτυρία του συναξαρίου που συνδέει τα γεγονότα του 626 με τον ύμνο, ο οποίος αποδίδεται στον πατριάρχη Σέργιο (την άποψη αυτή υποστήριξαν οι Christ-Paranikas και η Αικ. Χριστοφιλοπούλου). Επίσης έχει αποδοθεί στον Γεώργιο Πισίδη, τον πατριάρχη Κων/λεως Γερμανό Α' (άποψη που υποστηρίχθηκε από τον N. Τωμαδάκη, ο οποίος συνδέει τον Ακάθιστο ύμνο με την πολιορκία της Κων/λης από τους Άραβες το 717-718), στον Κοσμά μελωδό (Θεοχ. Δετοράκης), τον πατριάρχη Φώτιο (θ' αι.) (Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς).

Δομή του ακάθιστου ύμνου.

A. Ως προς τη μορφή

- 1) Έχει ευθεία αλφαβητική ακροστιχίδα Α-Ω.
- 2) Σώζονται 3 προοίμια του ύμνου: το θεωρούμενο ως αρχαιότερο όλων *Τὸ προσταχθὲν μυστικῶς λαβὼν ἐν γνώσει το οποίου αναφέρεται στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, το γνωστό *Τῆ Ὑπερμάχῳ στρατηγῶ τὰ νικητήρια*, συνδεόμενο με τα γεγονότα του 626 και τέλος το *Οὐ πανόμεθα κατὰ χρέος*, το οποίο εκδίδει ο Trypanis 1968: 30 και θεωρείται κι αυτό προγενέστερο του *Τῆ Ὑπερμάχῳ στρατηγῶ τὰ νικητήρια*.*
- 3) Οι οίκοι του αποτελούνται από ένα κορμό 7 στίχων στον οποίο στους μεν οίκους με περιττό αριθμό (Α, Γ, Ε κλπ) προστίθενται 6 ζεύγη στίχων οι οποίοι αρχίζουν με το «Χαίρε» (και αποτελούν τους γνωστούς «χαιρετισμούς») και εφύμνιο «Χαίρε, νύμφη ἀνύμφευτε», στους δε οίκους με άρτιο αριθμό προστίθεται μόνο το εφύμνιο «Άλληλούια». Επομένως υπάρχουν 2 μουσικομετρικά

πρότυπα για τους οίκους του ακάθιστου ύμνου, αυτό των άρτιων και αυτό των περιπτών οίκων.

- 4) Υπάρχουν 2 εφύμνια, όπως αναφέρθηκε ήδη: στους μεν οίκους με περιττό αριθμό το εφύμνιο «Χαῖρε, νύμφη ἀνύμφευτε», στους δε οίκους με άρτιο αριθμό το εφύμνιο «Άλληλούια».

B. Ως προς το περιεχόμενο

Ως προς το περιεχόμενο παρατηρείται έλλειψη θεματικής ενότητας και αυτό είναι μία άλλη διαφορά του Ακάθιστου ύμνου από τους άλλους ύμνους. Συγκεκριμένα: διακρίνουμε 2 ενότητες:

Η πρώτη ενότητα (οίκοι Α-Μ) έχει βιβλικό περιεχόμενο, αρχίζει με τον ευαγγελισμό της Θεοτόκου και αφηγείται μέχρι τον οίκο Κ τα γεγονότα μέχρι και την Υπαπαντή ακολουθώντας την αφήγηση του ευαγγελίου του Λουκά. Ο οίκος Λ ο οποίος αναφέρεται στη φυγή της αγίας οικογένειας στην Αίγυπτο ακολουθεί το απόκρυφο ευαγγέλιο του Ματθαίου.

Η δεύτερη ενότητα (οίκοι Ν-Ω) αναφέρεται σε δογματικά θέματα, Χριστολογικά και Μαριολογικά.

Όλοι συμφωνούν σήμερα ότι (ακόμη κι αν ο Ακάθιστος ύμνος εψάλη ως ευχαριστία προς τη Θεοτόκο κατά τα γεγονότα του 626 σύμφωνα με το συναξάριο) είναι προγενέστερη σύνθεση της οποίας το αρχικό προοίμιο φαίνεται ότι ήταν το *Τὸ προσταχθὲν μυστικῶς λαβὼν ἐν γνώσει* το οποίο είναι το μόνο που αναφέρεται στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Το προοίμιο *Τῆ Ὑπερμάχῳ στρατηγῶ τὰ νικητήρια* συνετέθη εξ αφορμής των γεγονότων του 626.

Ο κανών

Ο κανών⁵ είναι το ποιητικό είδος το οποίο διαδέχθηκε και (αρχές η' αι.) με την πάροδο του χρόνου εκτόπισε⁶ τον ύμνο από την ακολουθία του όρθρου. Είναι ποιητικό σύστημα αποτελούμενο στην πλήρη μορφή του από εννέα ενότητες που ονομάζονται ωδές (κάθε ωδή αποτελείται από τον ειρμό και τα τροπάρια, βλ. κατωτ.), οι οποίες ψάλλονται κατά τον αυτόν ήχο.⁷

⁵ Ο Μ. Παρανίκας παρατήρησε ότι κατά τη διάρκεια του 5' αι. ο όρος «κανών» δεν χρησιμοποιείται ως ονομασία του συγκεκριμένου ποιητικού είδους.

Κατά τους Weyh και Wellesz η ονομασία «κανών» για το νέο ποιητικό είδος εμφανίζεται κατά τον η' αι. Τις πρώτες γνωστές ενδείξεις βρίσκουμε στις ακροστιχίδες των κανόνων της Παρακλητικής προς τιμήν των κεκοιμημένων (ψάλλονται κάθε Σάββατο κατ' ήχον):

ήχος δ': *Κανών τέταρτος τοῦ τέλους μεμνημένος.*

ήχος πλ. α': *Θεοφάνους ὁ πέμπτος εἰς νεκρούς κανών* (η ακρ. παρουσιάζει μετρικό πρόβλημα).

ήχος βαρύς: *Κανών τὸν αὐτὸν ἑβδομος σκοπὸν φέρων*

Η χρησιμοποίηση του όρου «κανών» για το νέο ποιητικό είδος πιθανότατα συνδέεται (άποψη που διατύπωσε ο Ιω. Δαμασκηνός) με τη γένεση του, την προέλευσή του δηλ. από την τροπαολόγηση των 9 Βιβλικών ωδών (βλ. κατωτ.). Οι εννέα Βιβλικές ωδές αποτελούσαν έναν «κανόνα».

⁶ Οι κυριότεροι λόγοι αντικατάστασης του ύμνου από τον κανόνα: η συντομότερη έκταση του κανόνα, το λυρικό και δογματικό περιεχόμενο του κανόνα σε αντίθεση με το αφηγηματικό του ύμνου, η δυνατότητα ανύμνησης (εκτός του τιμωμένου αγίου) και της Θεοτόκου (θεοτοκία) και της αγίας Τριάδος (τριαδικά), κάτι που ήταν επιδίωξη των ποιητών λόγω των εντονότατων δογματικών εντάσεων της περιόδου, η ποικιλία στη μουσική του. Για την αντικατάσταση του ύμνου από τον κανόνα βλ. ενδεικτικώς: Ν. Β. Tomadakes, *Pourquoi nous sommes passés de Kontakion au Kanon?*, *Studi Bizantini e Neellenici*, 7 (1953), 214 κ. ε. – Ε. Wellesz, *The poetical forms of the Byzantine Hymnography*, *The New Oxford History of music II* (1953), 23. – ΜΙΤΣΑΚΙΣ, *Υμνογραφία*, 525-530; C. Α. ΤΡΥΠΑΝΙΣ, *Greek Poetry from Homer to Seferis*, Chicago 1981, pp. 436-446.

⁷ Οι εννέα Βιβλικές ωδές είναι:

α' ωδή: ωδή της αδελφής του Μωυσέως, προφήτιδος Μαριάμ, εξυμνείται η δια της Ερυθράς θαλάσσης διάβαση των Ισραηλιτών, τους οποίους κατεδίωκαν οι Αιγύπτιοι και τους οποίους έσωσε ο Θεός (Εξοδος 15, 1-19).

β' ωδή: ωδή του προφήτου Μωυσέως, άσμα το οποίο απηύθυνε προς τον Θεό μετά την παράδοση του νόμου στους Ισραηλίτες και λίγο προ του θανάτου του (Δευτερονόμιον 32, 1-43).

γ' ωδή: η προσευχή της 'Αννας, μητέρας του προφήτου Σαμουήλ, με την οποία αυτή ευχαριστεί τον Θεό για την γέννηση του Σαμουήλ (Βασιλειών Α' 2, 1-10).

δ' ωδή: η προσευχή του προφήτη Αββακούμ, ο οποίος προλέγει τα μέλλοντα να συμβούν κατά την έλευση του Θεανθρώπου (Αββακούμ 3, 1-9).

ε' ωδή: ο ύμνος του προφήτη Ησαΐα με τον οποίο προφητεύονται τα της ελεύσεως του Ιησού (Ησαΐας 26, 9-10).

ς' ωδή: η προσευχή του προφήτη Ιωνά, όταν αυτός βρισκόταν στην κοιλιά του κήτους (Ιωνάς 2, 3-10).

ζ' ωδή: η προσευχή των τριών παιδών, την οποία ανέπεμψαν προς το Θεό ευρισκόμενοι εντός της καμίνου (Δανιήλ 3, 26-44).

η' ωδή: ο ύμνος τον οποίο απηύθυναν προς τον Θεό οι τρεις παίδες ευχαριστώντας για την σωτηρία τους (Δανιήλ 3, 52-90).

Γένεση του κανόνος:⁸

Οι πρώτοι Χριστιανοί χρησιμοποιούσαν για τις λατρευτικές τους ανάγκες κείμενα της Π. Διαθήκης. Μεταξύ αυτών το Ψαλτήριο του Δαβίδ και οι εννέα Βιβλικές ωδές ήταν ιδιαίτερα προσφιλή. Οι στίχοι των κειμένων αυτών στιχολογούνταν (ψάλλονταν) πλαισιώνοντας τα αναγνώσματα.

Οι Βιβλικές ωδές δεν στιχολογούνταν και οι εννέα κάθε μέρα. Υπήρχε συγκεκριμένο πρόγραμμα χρησιμοποίησής τους, ως εξής:

Δευτέρα: Βιβλικές ωδές α', η', θ'

Τρίτη: Βιβλικές ωδές β', η', θ'

Τετάρτη: Βιβλικές ωδές γ', η', θ'

Πέμπτη: Βιβλικές ωδές δ', η', θ'

Παρασκευή: Βιβλικές ωδές ε', η', θ'

Σάββατο: Βιβλικές ωδές ζ', η', θ'

Συν τω χρόνω στους τελευταίους στίχους των Βιβλικών ωδών προσαρμόζονται τροπάρια για την εορτή της ημέρας, δηλ. γίνεται τροπαρολόγηση των βιβλικών ωδών. Οι ωδές εστιχολογούνται μέχρι ορισμένου στίχου και οι υπόλοιποι στίχοι συνόδευαν τα τροπάρια της αντίστοιχης εορτής προτασόμενοι.⁹

Ακολούθως οι στίχοι των βιβλικών ωδών αντικαθίστανται από ένα τροπαριο που έχει θέμα σχετικό με την αντίστοιχη Βιβλική ωδή και αποτελεί το μουσικομετρικό πρότυπο των τροπαρίων που ακολουθούν. Το τροπαριο αυτό λέγεται ειρμός (ρήμα *εἶρω*=συνδέω, ενώνω, νεοελλ. *συνειρμός*).¹⁰

Επομένως η σχέση ειρμού και τροπ. κάθε ωδής είναι μουσικομετρική, όχι θεματική.

Οι πρώτοι ποιητές γράφουν οι ίδιοι την μουσική και τους στίχους των ποιημάτων τους (μελωδοί), οι μεταγενέστεροι γράφουν μόνο τους στίχους

θ' ωδή: είναι η ωδή της Θεοτόκου. Την απηύθυνε προς τον Θεό κατά την επίσκεψή της στην Ξαδέλφη της Ελισάβετ, μητέρα του Προδρομού (Λουκάς 1, 47-55).

Βλέπουμε ότι οι ωδές α'-η' προέρχονται από την Π. Διαθήκη, η δε θ' ωδή από την Καινή Διαθήκη.

Ερμηνεία των Βιβλικών ωδών (και της β' ωδής) έχουν γράψει μεταξύ άλλων ο Ευσέβιος Καισαρείας, ο Ησύχιος Ιεροσολύμων και ο Κύριλλος Αλεξανδρείας (Βλ. *Clavis Patrum Graecorum... cura et studio M. Geerard, Corpus Christianorum, Brepols-Turnhout 1974-1998, t. I-V, Supplementum, 3204, 3469, 5201, 6555, C14.*)

⁸ Για την γένεση του κανόνος βλ.: Παρανίκας α', 190-192. – Christ-Paranikas AG, p. LXVIII. – Weyh, 5-7. – Τρεμπέλας, Εκλογή, σσ. λα'-λς'. – Wellesz, pp. 198-228 – Π. Χρήστου, *Θεολογικά μελετήματα*, Θεσ/κη 1981, σσ. 231-232

⁹ Στο ερώτημα ποιος είναι ο ευρετής του κανόνος οι απόψεις των φιλολόγων διίστανται: Για παράδειγμα ο Ν. Τωμαδάκης θεωρεί ευρετή του κανόνος τον Ανδρέα Κρήτης. Ομοίως οι Christ-Paranikas, ο Π. Τρεμπέλας και ο Π. Χρήστου, ο Σ. Ευστρατιάδης τον Ιωάννη Δαμασκηνό, ο Wellesz κλείνει υπέρ Ιωάννου Δαμασκηνού και Κοσμά, ο δε Θ. Δετοράκης θεωρεί ότι ο πρώτος κανονογράφος είναι ο Κοσμάς.

¹⁰ Συλλογές αρχαίων ειρμών υπάρχουν σε χειρόγραφα ειρμολόγια. Πλήρη έκδοση των ειρμών έκανε ο πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος Ευστρατιάδης στο Ειρμολόγιό του (1932). Συντομογράφηση ΕΕ.

και δανείζονται τη μουσικοί από τις συνθέσεις των μελωδών (υμνογράφοι).

Οι στην πρώτη μορφή τους δεν έχουν ακροστιχίδα, έχουν μεγάλο αριθμό τροπαρίων (μεγάλοι κανόνες, από τους οποίους είναι σε χρήση σήμερα ο γνωστός Μεγάλος κανόνας του Ανδρέου Κρήτης) και είναι κοινοί κανόνες για όλους τους αγίους της ημέρας. Αργότερα ο αριθμός των τροπαρίων περιορίζεται σε 3-5 κατά ωδή. Μπορεί να υπάρχει μετά τα τροπάρια της εορτής ένα τροπάριο προς τιμήν της αγίας Τριάδος (τριαδικό) και μετά ένα προς τιμήν της Θεοτόκου (θεοτοκίο). Το θεοτοκίο είναι συνηθέστερο του τριαδικού. Στο τέλος της ωδής ψαλλόταν πάλι ο ειρμός ως καταβασία.

Οι κανόνες που βρίσκονται σήμερα στα λειτουργικά βιβλία¹¹ είναι διώδια, τριώδια, τετραώδια ή έχουν στην πλήρη μορφή τους οκτώ κι όχι

¹¹ Τα λειτουργικά βιβλία (Περί των λειτουργικών βιβλίων βλ.: L. Allatii, *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum*, στο Joannis Harberti Fabricii, *Biblioteca Graeca...*, vol. V, Parisiis 1644 (ανατύπωση Hamburgi 1723). – Krumbacher-Σωτηριάδης, τ. II, σσ. 506-508. – L. Arnaud, *Un Essai de correction des livres liturgiques grecs*, EO 15 (1912), 300-308. – Σ. Ευστρατιάδου, Συμβολαί εις την διόρθωσιν των εκκλησιαστικών βιβλίων, *Ορθοδοξία*, 1 (1926-1927), 145-150. – H. Leclercq, *Livres liturgiques*, DACL 3 (1930), 1882-1891. – Εμμ. Παντελάκη, Τα λειτουργικά βιβλία της ημετέρας εκκλησίας, ΝΣ 26 (1931), 209-223, 274-288. – Ευλογίου Κουρίλλα Λαυριώτου, Αι προς αναθεώρησιν των εκκλησιαστικών βιβλίων γινόμεναι απόπειραι εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία, ΝΣ 30 (1935)-36 (1941) passim. – N. Cappuyens, *L'histoire des livres liturgiques grecs*, *Studi byzantini*, 6 (1940), 470-473. – I. M. Gagon, *Libri liturgici orientales ritus byzantini*, *Ephemerides Liturgicae*, 60 (1946), 379-385. – A. Raes, *Libri liturgici delle Chiese Orientali*, *Enciclopedia Cattolica*, 7 (1951), 1306-1312. – Beck, pp. 246-253) που μας ενδιαφέρουν είναι:

τα μηναία, 12 βιβλία, ένα για κάθε μήνα του έτους, τα οποία περιέχουν Ακολουθίες ακινήτων εορτών από την 1η Σεπτεμβρίου έως την 31η Αυγούστου.

12 ακόμη μηναία με κριτική έκδοση ανέκδοτων μέχρι τότε κανόνων για ακίνητες εορτές εκδόθηκαν στην Ρώμη υπό την εποπτεία του αείμνηστου καθηγητή G. Schirò. Πρόκειται για τη σειρά *Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae Inferioris*, Joseph Schirò *consilio et ductu edita*, vol. I-XII, Roma 1970-1980; XIII: *Initia et Indices: Angela Armati composuit ac digessit*, Roma 1983 (συντομογράφηση AHG).

Το Τριώδιο είναι το λειτουργικό βιβλίο το οποίο περιέχει το σύνολο των ακολουθιών του προπασχαλίου καιρού. Αρχίζει από την Κυριακή του Τελώνου και του Φαρισαίου (εγκαινιάζοντας τον κύκλο των κινητών εορτών) και ολοκληρώνεται με τον εσπερινό της Κυριακής του Πάσχα. Στο Τριώδιο η διάρθρωση των ακολουθιών είναι κατά εβδομάδες, η δε σύνθεση και χρήση τριωδίων-τετραωδίων καθ' ημέραν έχει ως εξής:

Δευτέρα: Ψάλλεται τριώδιο με ωδές α', η', θ'

Τρίτη: Ψάλλεται τριώδιο με ωδές β', η', θ'

Τετάρτη: Ψάλλεται τριώδιο με ωδές γ', η', θ'

Πέμπτη: Ψάλλεται τριώδιο με ωδές δ', η', θ'

Παρασκευή: Ψάλλεται τριώδιο με ωδές ε', η', θ'

Σάββατο: Ψάλλεται τετραώδιο με ωδές ζ', ζ', η', θ'

Δομή του Τριωδίου:

Περίοδος του Τριωδίου: (4 εβδ.)

Κυριακή του τελώνου και του Φαρισαίου

Κυριακή του Ασώτου

Κυριακή της Αποκρέω

Κυριακή της Τυρινής

Περίοδος Μεγάλης Τεσσαρακοστής (6 εβδ.)

Α' εβδ. Των Νηστειών (Καθαρή εβδομάδα)

Παρασκευή: Α' Στάση Χαιρετισμών Θεοτόκου

Σάββατο (Ψυχοσάββατο): Το θαύμα του αγίου Θεοδώρου με τα κόλυβα

Κυριακή Α' των Νηστειών: Κυριακή της Ορθοδοξίας

Β' εβδ. Των Νηστειών

Παρασκευή: Β' Στάση Χαιρετισμών Θεοτόκου

Κυριακή Β' των Νηστειών: Μνήμη Γρηγορίου Παλαμά, αρχιεπ. Θεσ/κης

Γ' εβδ. Των Νηστειών

Παρασκευή: Γ' Στάση Χαιρετισμών Θεοτόκου

Κυριακή Γ' των Νηστειών: Προσκύνηση του Τιμίου Σταυρού

Δ' εβδ. Των Νηστειών

Παρασκευή: Δ' Στάση Χαιρετισμών Θεοτόκου

Κυριακή Δ' των Νηστειών: Μνήμη Ιωάννου της Κλίμακος

Ε' εβδ. Των Νηστειών

Παρασκευή: Ο Ακάθιστος ύμνος

Πέμπτη: Μέγας Κανών Ανδρέου Κρήτης

Κυριακή Ε' των Νηστειών: Μνήμη Μαρίας της Αιγυπτίας

ΣΤ' εβδ. Των Νηστειών

Σάββατο: Η ανάσταση του Λαζάρου

Κυριακή (των Βαΐων): Είσοδος Ιησού στην Ιερουσαλήμ

Μεγάλη εβδομάδα

Μ. Δευτέρα: Μνήμη Ιωσήφ του Παγκάλου και ανάμνηση της υπό του Κυρίου καταραθείσης και ξηρανθείσης συκής

Μ. Τρίτη: Η παραβολή των 10 Παρθένων

Μ. Τετάρτη: Η αλείψασα τον Κύριο μύρο πόρνη

Μ. Πέμπτη: Ο Νιπτήρας, ο Μυστικός Δείπνος, η υπερφυής προσευχή και η προδοσία του Ιούδα

Μ. Παρασκευή: τα Πάθη, η Σταύρωση και ο Θάνατος του Ιησού

Μ. Σάββατο: Η Ταφή και η εις Άδου κάθοδος του Ιησού

Το Πεντηκοστάριο είναι το λειτουργικό βιβλίο το οποίο περιέχει τις ακολουθίες της αναστάσιμης περιόδου. Αρχίζει από την Κυριακή του Πάσχα, ολοκληρώνεται την Κυριακή των αγίων Πάντων και η διάρθρωση των ακολουθιών είναι κατά εβδομάδες, όπως και στο Τριώδιο.

Δομή του Πεντηκοσταρίου

Α' εβδ. (Διακαινησίμος εβδομάδα.)

Κυριακή του Πάσχα.

Παρασκευή της Διακαινησίμου: Τα εγκαίνια του ναού της Θεοτόκου-Ζωοδόχου πηγής

Β' εβδ.

Κυριακή του Αντίπασχα ή του Θωμά

Γ' εβδ.

Κυριακή των Μυροφόρων

Δ' εβδ.

Κυριακή του παραλύτου

Ε' εβδ.

Κυριακή της Σαμαρείτιδος

ΣΤ' εβδ.

Κυριακή του τυφλού

Τετάρτη: Απόδοση της εορτής του Πάσχα

Πέμπτη: Η Ανάληψη του Ιησού

Ζ' εβδ.

Κυριακή των 318 πατέρων της Α' Οικουμενικής Συνόδου

Η' εβδ.

Κυριακή της Πεντηκοστής
Δευτέρα: Του Αγίου Πνεύματος

Θ' εβδ.

Κυριακή των αγίων Πάντων

Η Οκτώηχος, έργο αποδιδόμενο στον Ιω. Δαμασκηνό, είναι το λειτουργικό βιβλίο το οποίο περιέχει 8 αναστάσιμες Ακολουθίες για την Κυριακή μόνο (δηλ. εσπερινό και όρθρό) μία σε κάθε ήχο της Βυζαντινής μουσικής (οι ήχοι της βυζαντινής μουσικής είναι: α', β', γ', δ', πλάγιος α', πλάγιος β', βαρύς, πλάγιος δ'). Αρχίζει από την Κυριακή του Αντίπασχα ή του Θωμά (οπότε ψάλλεται ο α' ήχος) και ,όταν ψαλλούν όλοι οι ήχοι με τη σειρά μέχρι τον πλάγιο δ', γίνεται αρχή και πάλι από τον α' ήχο.

Η Παρακλητική προήλθε από την προσθήκη στην Οκτώηχο ακολουθιών για όλες τις ημέρες της εβδομάδος. Τα κείμενα που προσετέθησαν είναι κατ' ήχο και ανήκουν κυρίως στον Θεοφάνη Γραπτό και τον Ιωσήφ τον υμνογράφο. Και στην οκτώηχο και στην Παρακλητική η διάρθρωση των ακολουθιών είναι κατά εβδομάδες, όπως και στο Τριώδιο και στο Πεντηκοστάριο.

Οι κανόνες που ψάλλονται στην Παρακλητική είναι προς τιμήν συγκεκριμένου αγίου κάθε ημέρα:

α'. Κυριακή

Στο μεσονυκτικό:

- τριαδικοί κανόνες, ποιήματα Μητροφάνους

Στον όρθρο:

- αναστάσιμοι κανόνες, ποιήματα Ιωάννου Δαμασκηνού
- σταυροαναστάσιμοι κανόνες
- Κανόνες προς τιμήν της Θεοτόκου

β'. Δευτέρα

Στον όρθρο:

- καταλυκτικοί κανόνες, ποιητής: Ιωσήφ ο υμνογράφος
- Κανόνες προς τιμήν των αγίων Ασωμάτων, ποιήματα Θεοφάνους Σικελού

γ'. Τρίτη

Στον όρθρο:

- καταλυκτικοί κανόνες, ποιητής: Ιωσήφ ο υμνογράφος
- Κανόνες προς τιμήν του Ιωάννου του Προδρόμου, ποιήματα Ιωσήφ Στουδίτου

δ'. Τετάρτη

Στον όρθρο:

- σταυρώσιμοι κανόνες, ποιητής: Ιωσήφ ο υμνογράφος
- Κανόνες προς τιμήν της Θεοτόκου

ε'. Πέμπτη

Στον όρθρο

- κανόνες προς τιμήν των αγίων αποστόλων, ποιήματα Ιωσήφ υμνογράφου
- Κανόνες προς τιμήν του αγίου Νικολάου, ποιητής: Ιωσήφ υμνογράφος

ς'. Παρασκευή

Στον όρθρο:

- σταυρώσιμοι κανόνες, ποιήματα Ιωσήφ του υμνογράφου
- κανόνες προς τιμήν της Θεοτόκου

ζ'. Σάββατο

Στον όρθρο:

- κανόνες εις πάντας τους αγίους, ποιητής: Ιωσήφ υμνογράφος
- κανόνες προς τιμήν των κεκοιμημένων, ποιητής: Θεοφάνης

Το συγκεκριμένο «πρόγραμμα» ανύμνησης αγίων αφορά και στην περίοδο Τριωδίου-Πεντηκοσταρίου

3. Η Μεγάλη Εβδομάδα

εννέα ωδές (εξαιρέσεως γενομένης κατά την περίοδο του Τριωδίου κατά την οποία ψάλλονται κανονικά και κανόνες με β' ωδή).¹² Αυτό οφείλεται στο ότι οι ποιητές συνέθεσαν κανόνες με οκτώ ωδές εξ αρχής ή στο ότι παρελείφθη η β' ωδή κανόνων, οι οποίοι εξ αρχής συνετέθησαν με εννέα ωδές.

Το πρόβλημα της έκπτωσης της β' ωδής είναι γνωστό από τον ιβ' αι., θα μπορούσαμε δε να κατατάξουμε τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τους λόγους της έκπτωσης της β' ωδής σε εκείνες που την συνδέουν με το περιεχόμενο της βιβλικής β' ωδής και σε εκείνες που την συσχετίζουν με στοιχεία «τυπικά», δηλ. με τυπικά μονών ή με την θέση των κανόνων που έχουν εννέα ωδές στις ακολουθίες.

Η ακροστιχίδα του κανόνα είναι έμμετρο φράση (προσωδικά μέτρα, συνήθως σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο, σπανιότερα σε δακτυλικό εξάμετρο) σχηματιζόμενη από τα αρχικά γράμματα των τροπαρίων του κανόνα.¹³ Εννοείται ότι οι μελωδοί εντάσσουν στην ακρ. και τα αρχικά γράμματα των ειρμών.

Ο όρθρος της Μεγάλης Εβδ. εντάσσεται στο «σχήμα» τριωδίων-τετραωδίων της περιόδου του Τριωδίου. Ειδικότερα ψάλλονται:

Όρθρος Μεγάλης Δευτέρας: τριώδιο με ωδές α', η', θ'

Όρθρος Μεγάλης Τρίτης: διώδιο με ωδές η', θ'

Όρθρος Μεγάλης Τετάρτης: τριώδιο με ωδές γ', η', θ'

(έργα Κοσμά μελωδού, υπό ενιαία ακρ.: *Τῆ Δευτέρα/ Τρίτη τε/ Τετράδι ψαλῶ*)

Όρθρος Μεγάλης Πέμπτης: κανών πλήρης με οκτώ ωδές, έργο Κοσμά μελωδού, ακρ.: *Τῆ μακρᾶ Πέμπτη μακρὸν ὕμνον ἐξάδω*.

Όρθρος Μεγάλης Παρασκευής: τριώδιο με ωδές ε', η', θ' (έργο Κοσμά μελωδού, ακρ.: *Προσάβατον τε*)

Όρθρος Μεγάλου Σαββάτου: τετραώδιο με ωδές ς', ζ', η', θ', έργο Κοσμά μελωδού με ακρ.: *Σάββατον μέλπω μέγα*. Το τριώδιο της Μεγάλης Παρασκευής και το τετραώδιο του Μεγάλου Σαββάτου έχουν συντεθεί υπό ενιαία ακρ. Στο τετραώδιο του Μεγάλου Σαββάτου προσετέθησαν αργότερα (θ' αι.) οι ωδές α', γ', δ', ε' ως εξής: οι ειρμοί είναι ποιήματα της Κασσιανής και τα τροπάρια του Μάρκου, επισκόπου Υδρούντος. Η ακρ. στις ωδές α'-ε' είναι: *Και σήμερον δέ*. Έτσι το τετραώδιο έγινε πλήρης κανόνας με νέα ακρ.: *Και σήμερον δέ Σάββατον μέλπω μέγα*. Στο σχηματισμό αυτής της ακρ. δεν εντάσσονται τα αρχικά γράμματα των ειρμών των ωδών α'-ε'

Είναι εμφανές, ότι οι κανόνες της Μεγάλης Εβδ. διαφοροποιούνται από το σχήμα όλων των άλλων εβδ. των νηστειών στα εξής σημεία:

α'. στην ύπαρξη πλήρους κανόνας στον όρθρο της Μεγάλης Πέμπτης (αντί τριωδίου με ωδές δ', η', θ')

β'. στην προσθήκη των ωδών α', γ', δ', ε' στο τετραώδιο του Μεγάλου Σαββάτου με αποτέλεσμα την δημιουργία πλήρους κανόνας με οκτώ ωδές και

γ'. στην ύπαρξη διωδίου στον όρθρο της Μεγάλης Τρίτης (αντί τριωδίου με ωδές β', η', θ'). Στην προκειμένη περίπτωση η μη σύνθεση β' ωδής δεν ξενίζει, αφού ο ποιητής του διωδίου, Κοσμάς ο μελωδός, δεν έχει στους κανόνες του ούτε μία β' ωδή.

¹² Η έκπτωση της β' ωδής αποτελεί ίσως το σημαντικότερο αίτιο ακρωτηριασμού των κανόνων. Ο ακρωτηριασμός ολοκληρώθηκε με προσθαφαιρέσεις ή μετακινήσεις τροπ. και κατατμήσεις κανόνων αφιερωμένων σε περισσότερους του ενός αγίους, συγχωνεύσεις περισσότερων κανόνων σε έναν κλπ.

¹³ Σε αντίθεση με την ακροστιχίδα του ύμνου που είναι πεζή φράση.

Συχνά τα αρχικά γράμματα των θεοτοκίων σχηματίζουν μία β' ακρ. στην οποία ο ποιητής δηλώνει το ονομά του σε ονομαστική ή γενική πτώση: ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΜΑΚΑΡΙΟΣ κλπ. Στην περίπτωση αυτή αν υπάρχουν και τριαδικά μπορεί τα αρχικά γράμματά τους να σχηματίζουν κι άλλη ακρ., στην οποία συνήθως δηλώνεται ένα επίθετο σε ονομαστική ή γενική (ΤΑΠΕΙΝΟΣ, ΤΑΠΕΙΝΟΥ, ΑΝΑΞΙΟΣ κλπ.) αντίστοιχα με την πτώση του ονόματος του ποιητή στην σχηματιζόμενη από τα αρχικά γράμματα των θεοτοκίων ακρ. Εννοείται ότι αν ο κανόνας έχει ακρ., η έκπτωση της β' ωδής προκαλεί ακρωτηριασμό της. Ο Ιωσήφ ο υμνογράφος προσθέτει το όνομά του έναρθρο ή αναρθρο εκτός μέτρου στο τέλος ακροστιχίδα σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο: Άνθος σε μέλπω ποιμένων και μαρτύρων. *Ιωσήφ-Χάριν δίδου μοι, μάρτυς, ύμνεϊν σε πόθω. Ιωσήφ. - Τὸν γρήγορον μέλπω σε, μάρτυς, ποιμένα. Ὁ Ιωσήφ.*

Άλλη συχνή μορφή ακρ είναι η αλφαβητική ακρ. (ευθεία Α-Ω ή αντίστροφη Ω-Α).

Το εφύμνιο, σταθερό τυπικό γνώρισμα του ύμνου, κληρονομήθηκε και στους κανόνες, αλλά σε περιορισμένη έκταση. Σταθερά το χρησιμοποιεί ο Κοσμάς ο μελωδός.

Ως προς το περιεχόμενο οι κανόνες διακρίνονται σε Δεσποτικούς, Θεομητορικούς, αγιολογικούς περιστασιακούς (αναφέρονται σε διάφορες περιστάσεις της ζωής, π.χ κανόνας του ευχελαίου, παρακλητικός κανόνας κλπ.)

Ως προς τη μορφή διακρίνονται σε ασματικούς (γλώσσα δημώδης και ρυθμοτονικά μέτρα) και σε ιαμβικούς (λόγια γλώσσα και ιαμβικό μέτρο, π.χ οι ιαμβικοί κανόνες Χριστουγέννων, Θεοφανείων και Πεντηκοστής)

Οι μεγάλοι κανονογράφοι

Οι τρεις μελωδοί

Ανδρέας Κρήτης (περίπου 660-740)

Η ζωή του: Γεννήθηκε στην Δαμασκό της Συρίας από Έλληνες γονείς. Από νεαρή ηλικία μόνασε στην ονομαστή Λάυρα (=μονή) του αγίου Σάββα στην Ιερουσαλήμ. Έγινε διάκονος, πατριαρχικός νοτάριος (υπογραφέας) και το 685 εκπροσώπησε την Εκκλησία της Ιερουσαλήμ στην Κων/λη μεταφέροντας τις απόψεις της για τον μονοθελητισμό και την πίστη της στην Ορθοδοξία. Πιθανότατα λόγω της Αραβικής κατάκτησης στους Αγίους τόπους παρέμεινε στην Κων/λη, όπου συμπλήρωσε τις σπουδές του και υπηρέτησε ως Μέγας Ορφανοτρόφος. Περί το 711/712 χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος Κρήτης, τίτλος με τον οποίο πέρασε στην ιστορία των γραμμάτων. Επίσης αποκαλείται και Ιεροσολυμίτης, ως τρόφιμος της Λάυρας του αγίου Σάββα. Πέθανε στην Ερεσό της Λέσβου, στις 4 Ιουλίου (ημέρα κατά την οποία η εκκλησία τιμά τη μνήμη του) του 740 επιστρέφοντας στην Κρήτη από την Κων/λη.

Το έργο του: Είναι ρητορικό και υμνογραφικό. Το υμνογραφικό του έργο είναι ογκώδες. Έγραψε 690 ειρμούς, περισσότερους από 200 κανόνες και πλήθος από ιδιόμελα τροπ. Μεγάλο μέρος των ποιημάτων του έχει εντα-

χθεί στα λειτουργικά βιβλία, ο κύριος όγκος του όμως εκδόθηκε στη σειρά *Analecta Hymnica Graeca* ή παραμένει ακόμη ανέκδοτος. Το λεξιλόγιό του είναι απλό και εύληπτο, δεν έχει όμως ιδιαίτερες ποιητικές εξάρσεις, λείπει ο λυρισμός, κυριαρχεί η έμφαση στο δόγμα, ο θεολογικός και διδακτικός χαρακτήρας. Ο διδακτισμός υπηρετείται με συχνές αναφορές περιστατικών της Παλαιάς (κυρίως) και Καινής Διαθήκης που δεν αφήνουν μεγάλα περιθώρια για ποιητικές εξάρσεις.

Τα χαρακτηριστικά της ποιητικής των κανόνων του περιέγραψε ο G. Schiro: συστηματική τήρηση των κανόνων της ισοσυλλαβίας και ομοτονίας, έλλειψη ακρ., ύπαρξη τριαδ. και θεοτ., σύνθεση πολυειρμικών ωδών, κανόνες με εννέα ωδές, κανόνες «κοινοί» για όλες τις εορτές της ίδιας μέρας, σύνθεση πολλών τροπ. κατ' ωδήν («μεγάλοι» κανόνες). Το γνωστότερο υμνογραφικό έργο του Ανδρέα είναι ο Μέγας Κανών που ψάλλεται (σε ήχο πλ. β') χωρισμένος σε τέσσερα μέρη στο μεγάλο απόδειπνο των τεσσάρων πρώτων ημερών της Α' Εβδομάδας των Νηστειών και ολόκληρος την Πέμπτη της Ε' εβδομάδας των Νηστειών (βλ. προηγουμένως, σημ. 8). Είναι πολυειρμικός κανόνας αποτελούμενος από 9 ωδές (11 ειρμοί, 250 τροπ.)

Κοσμάς μελωδός (674/676-752/754)

Η ζωή του: Γεννήθηκε στην Δαμασκό της Συρίας και έμεινε ορφανός και από τους δύο γονείς του σε πολύ μικρή ηλικία. Υιοθετήθηκε από τον πατέρα του Ιωάννη Δαμασκηνού. Μαζί με τον θετό του αδελφό μόνασε στη Λαύρα του αγίου Σάββα στην Ιερουσαλήμ. Το 734 χειροτονήθηκε επίσκοπος Μαΐουμά (πόλη της Παλαιστίνης, κοντά στη Γάζα). Η μνήμη του τιμάται στις 14 Οκτ.

Το έργο του: Έγραψε σχόλια στα έπη του Γρηγορίου Ναζιανζηνού (για τον θαυμασμό του στο Γρηγόριο ονομάσθηκε «φιλογρηγόριος»). Το υμνογραφικό του έργο περιλαμβάνει: 173 ειρμούς, 83 ιδιόμελα, 30 στιχηρά προσόμοια, έναν ιδιόμελο ύμνο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, περί τους 100 κανόνες, διώδια, τριώδια, τετραώδια. Έχει ξεχωριστή θέση στην υμνογραφική παράδοση της Εκκλησίας: είναι ο μόνος μετά τον Ρωμανό που ονομάσθηκε μελωδός, τα ποιήματά του χρησιμοποιούνται στα έντυπα λειτουργικά βιβλία για την ανύμνηση των σημαντικότερων εορτών (Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, Υπαπαντή, Μ. Εβδομάδα, Πεντηκοστή, Μεταμόρφωση, Κοίμηση Θεοτόκου) και είναι ο μόνος κατά τη Βυζαντινή περίοδο που αποκαλείται «ο ποιητής», όπως στην αρχαιότητα ο Όμηρος.

Το ύφος του είναι υψηλό, οι εκφράσεις του μεγαλοπρεπείς, οι εικόνες του πλούσιες και υποβλητικές. Η γλώσσα αρχαΐζει και είναι απρόσιτη στον απαιδευτο ακροατή, ο ποιητής θεολογεί, αλλά δεν κάνει σκοπό της ποίησής του τη θεολογία, παρουσιάζει το δόγμα, αλλά δεν δεσμεύεται από αυτό, όπως κάνει ο Δαμασκηνός, συναντούμε σε αυτόν Βιβλικές αναφορές, αλλά δεν υπάρχει ο φόρτος των ποιημάτων του Ανδρέα Κρήτης.

Ο. καθηγ. Θ. Δετοράκης θεωρεί τον Κοσμά ποιητή του Ακαθίστου ύμνου.

Ιωάννης Δαμασκηνός (679/680-)

Η ζωή του: Γεννήθηκε στην Δαμασκό της Συρίας. Ο πατέρας του ήταν εξελληνισμένος Σύρος και είχε υψηλή κυβερνητική θέση στην αυλή του χαλίφη Αβδούλ Μελίκ Α' (685-705). Ο Ιωάννης μαζί με τον θετό του αδελφό Κοσμά μόνασε στη Λαύρα του αγίου Σάββα στην Ιερουσαλήμ, όπου και χειροτονήθηκε πρεσβύτερος. Η μνήμη του τιμάται στις 4 Δεκ.

Το έργο του: έγραψε έργα δογματικά, ερμηνευτικά, αντιρρητικά, ηθικά, αγιολογικά, ομιλητικά, υμνογραφικά και το χριστιανικό μυθιστόρημα « Βαρλαάμ και Ιωάσαφ ». Το υμνογραφικό του έργο (στο οποίο χρησιμοποιεί γλώσσα απλή και κατανοητή, διατυπώνει το δόγμα σε στίχους και δονείται από τη χαρά της ανάστασης του Ιησού, αποφεύγει το θρηνητικό και θλιβερό ύφος του Ανδρέα και του Κοσμά) περιλαμβάνει 531 ειρμούς, περί τους 200 κανόνες, 453 ιδιόμελα, 139 στιχηρά προσόμοια. Θεωρείται από τους ευρετές του κανόνος και δημιουργός της Οκτωήχου και είναι ο κατ'εξοχήν ποιητής αναστάσιμης υμνογραφίας. Στον Ιωάννη αποδίδονται 3 ιαμβικοί κανόνες των Χριστουγέννων και Θεοφανείων, ο δε ιαμβικός κανόνας της Πεντηκοστής αποδίδεται στον Ιωάννη Αρκλά, τον οποίο πολλοί ταυτίζουν με τον Δαμασκηνό. Το πρόβλημα της γνησιότητας των προσγραφομένων στον Ιωάννη υμνογραφικών κειμένων δεν έχει λυθεί ακόμη.

Άλλοι μελωδοί: Γερμανός Α' πατρ. Κων/λεως (634-740), Ανδρέας Πηρός ή τυφλός (θ' αι.), Στέφανος Σαββαΐτης (η' αι.), Κασσιανή (θ' αι.)

Οι μεγάλοι υμνογράφοι: Αναστάσιος κυαίστωρ, Γεώργιος, Θέκλα μοναχή, Θεόδωρος Στουδίτης, Θεοφάνης Γραπτός, επίσκοπος Νικαίας, Θεοφάνης Σικελός, Ιγνάτιος, Ιωσήφ Στουδίτης, Ιωσήφ υμνογράφος, Κλήμης, Μεθόδιος, πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, Φώτιος, πατρ. Κωνσταντινουπόλεως

Παρακμή της βυζαντινής υμνογραφίας

Από το ι' αι. αρχίζει η παρακμή της υμνογραφίας. Οι υμνογράφοι (εστεμμένοι οι περισσότεροι) μιμούνται τα μεγάλα πρότυπα του η' αι. Με εξαίρεση τα εγκώμια του Μ.Σαββάτου (12^{ος} αι.) δεν παρουσιάζονται νέα υμνογραφικά είδη. Τον ιδ' αι. ο λόγιος Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος, υμνογράφος ο ίδιος, συνέθεσε ένα ολιγόστιχο στιχούργημα, στο οποίο περιέλαβε τα ονόματα των 11 μεγαλύτερων κατά τη γνώμη του ποιητών υμνογραφικών κειμένων:¹⁴

*Οί τὰ μέλη πλέξαντες ὕμνων ἐνθέων
ἢ λύρα τοῦ πνεύματος Κοσμάς ὁ Ξένος,
Ὀρφεὺς νεαρὸς ἢ Δαμασκόθεν χάρις,
καὶ Θεόδωρος, Ἰωσήφ οἱ Στουδίται,
ὄργανα τὰ κράτιστα τῆς μελουργίας,
ξένη τε Σειρὴν Ἰωσήφ ὕμνογράφος,
μέλος παναρμόνιον Ἀνδρέας Κρήτης,
καὶ Θεοφάνης, ἢ μελιχρὰ κινύρα,*

¹⁴ Christ-Paranikas AG, XLI.

Γεώργιος, Λέων τε, Μάρκος, Κασσία.

Η υμνογραφία και αγιολογία της Μεγάλης Ελλάδος.

Η περιοχή της Ιταλίας και της Σικελίας βρισκόταν πάντοτε σε στενή επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη, ακόμη και κατά τις περιόδους που διοικητικά δεν εντασσόταν στην Βυζαντινή αυτοκρατορία. Από τον θ' μέχρι τον ιβ' αι. στην ελληνόφωνη Ιταλία και κυρίως στην Καλαβρία και την Σικελία παρουσιάζονται αξιολογότεροι ποιητές. Οι περισσότεροι είναι υμνογράφοι, ορισμένοι όμως εξ αυτών είναι παραγωγικότεροι μελωδοί, ποιητές κυρίως κανόνων. Συνεχίζουν την λαμπρή παράδοση των Ιεροσολυμιτών μελωδών και διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην οριστική διαμόρφωση των λειτουργικών βιβλίων. Οι περισσότεροι συνδέονται με την ελληνόρρυθμη μονή της Κρυπτοφέρνης (Grottaferrata) την οποία ίδρυσε ο όσιος Νείλος (ι' αι.) και η οποία μέχρι των ημερών μας εξακολουθεί να είναι κέντρο ελληνόρρυθμης λατρείας και λειτουργικής ποίησης.

Οι πιο γνωστοί ποιητές της Κ. Ιταλίας και Σικελίας είναι:

1. Αρσένιος Κρυπτοφέρνης (ια'-ιβ' αι.)
2. Βαρθολομαίος ο Νέος, (γνωστός ως Βαρθολομαίος Κρυπτοφέρνης), μαθητής του οσίου Νείλου
3. Γερμανός Κρυπτοφέρνης
4. Γεώργιος Σικελιώτης (η' αι.), μελωδός, γνωστός ποιητής ειρμών
5. Γεώργιος Συρακούσης (ζ' αι.)
6. Γρηγόριος Συρακούσης
7. Ηλίας Σικελιώτης
8. Θεοδόσιος Συρακούσης
9. Θεοφάνης Σικελός
10. Ιωάννης Κρυπτοφέρνης ή Ρουσίων (ια'-ιβ' αι.)
11. Ιώβ μοναχός
12. Ιωσήφ Κρυπτοφέρνης
13. Ιωσήφ υμνογράφος
14. Κυριακός (ια'-ιβ' αι.)
15. Λεόντιος Κρυπτοφέρνης (ια'-ιβ' αι.)
16. Λουκάς Κρυπτοφέρνης (ια'-ιβ' αι.)
17. Μεθόδιος Συρακούσης (+866), ο μετέπειτα εικονόφιλος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ποιητής κανόνων σε ιαμβικό μέτρο, κατά μίμηση των αντιστοιχών κανόνων του Ιωάννου Δαμασκηνού.
18. Νείλος Κρυπτοφέρνης
19. Νεκτάριος Ρουσίων
20. Νήφων, καθηγούμενος μονής αγ. Αγγέλου Φλόρου (= di Brolo, Σικελία)
21. Παγκράτιος Κρυπτοφέρνης
22. Παύλος Κρυπτοφέρνης
23. Προκόπιος Κρυπτοφέρνης
24. Στέφανος Κρυπτοφέρνης ή Καλαβρός (ονομάσθηκε Italograecus από τον G. Schirò προς διάκριση από ομωνύμους υμνογράφους).
26. Σωφρόνιος Κρυπτοφέρνης

και οι νεώτεροι:

27. Αντώνιο Rocchi

28. Βασίλειος Falasca

29. Θεόδωρος Toscani

30. Ιωσήφ Cozza

31. Μακάριος Rheginus

Μόνο το γεγονός ότι μεταξύ των ποιητών συγκαταλέγεται ο Ιωσήφ ο υμνογράφος δείχνει την σημαντική συμβολή της περιοχής στην εξέλιξη της υμνογραφίας, διότι στην ποιητική δημιουργία και την πνευματική δράση του μεγάλου υμνογράφου υπάρχουν στοιχεία ενδεικτικά της σημαίνουσας θέσης και της ουσιαστικής επίδρασης που άσκησε η Κ. Ιταλία και Σικελία σε καίρια ζητήματα. Συγκεκριμένα:

α') Ο Ιωσήφ είναι πολυγραφότατος ποιητής (ίσως ο πολυγραφέστερος όλων).

β') Είναι γνωστό ότι ο Ιωσήφ είναι ένας από τους πρώτους διαμορφωτές των λειτουργικών βιβλίων: προσέθεσε στην Οκτώηχο (που δημιουργήθηκε από τον Δαμασκηνό) τους παρακλητικούς κανόνες τους οποίους συνέθεσε για τις υπόλοιπες 6 ημέρες της εβδομάδος δημιουργώντας ουσιαστικά την Παρακλητική. Επίσης συνέθεσε τριώδια, τετραώδια, και πλήρεις κανόνες για το Τριώδιο και το Πεντηκοστάριο συμπληρώνοντας τα δύο υπό των Στουδιτών Θεοδώρου και Ιωσήφ δημιουργηθέντα λειτουργικά βιβλία. Είναι λοιπόν εμφανές ότι ποιητές από διαφορετικά και απομακρυσμένα μέρη της αυτοκρατορίας, από το κέντρο και την περιφέρεια (Ιεροσόλυμα, μονή Στουδίου, ελληνόφωνη Κ. Ιταλία) διαμορφώνουν συν τω χρόνω τα λειτουργικά βιβλία.

ζ') Παλαιά τυπική διάταξη του ια' (;) αι. ορίζει ότι οι κανόνες του Ιωσήφ προκρίνονται έναντι των κανόνων άλλων ποιητών: «*Ἰστέον δὲ καὶ τοῦτο, ὡς εἶπερ ἔχει τὸ μνηαῖον ἐν μνήμῃ ἀγίου τινὸς κανόνας διαφόρων ποιητῶν, εἰ μὲν ἐστὶ κανὼν ὁ τοῦ κῦρ Κοσμᾶ, προκριτέος εἰ δὲ τοῦ κῦρ Ἰωάννου καὶ ἑτέρων, τοῦ Ἰωάννου προκρίνεται· εἰ δὲ τοῦ κῦρ Θεοφάνους καὶ ἑτέρων, ὁ τοῦ κῦρ Θεοφάνους προκρίνεται· προτιμητέος γὰρ ἐστὶ τῶν ἄλλων· εἰ δὲ τοῦ κῦρ Ἰωσήφ, οὗτος τῶν λοιπῶν προτετίμηται ποιητῶν, τούτων δὲ μὴ ὄντων, οἱ τοῦ κῦρ Ἰωάννου· αὐτῶν δὲ μὴ ὄντων, οἱ τοῦ κῦρ Θεοφάνους· ἀπάντων δὲ τούτων οἱ τοῦ κῦρ Ἰωσήφ τῶν λοιπῶν ἀπάντων προκρίνονται*»¹⁵. Η διάταξη αυτή είχε βεβαίως ευνοϊκή συνέπεια για την παράδοση του υμνογραφικού έργου του Ιωσήφ και την ενσωμάτωσή του στα λειτουργικά βιβλία, ενώ υπήρξε αιτία του αποκλεισμού του έργου των υπολοίπων ποιητών από αυτά, ίσως δε και του αφανισμού άγνωστου αριθμού ποιημάτων ή και υμνογράφων ακόμη παρατήρησε ο Ευτ. Τωμαδάκης σχετικώς με τις συνέπειες της διατάξεως αυτής (βλ. Τωμαδάκης σ. 81). Πρβλ. και Giannelli,

¹⁵ Η συγκεκριμένη τυπική διάταξη και η συμβολή του Ιωσήφ στην διαμόρφωση των λειτουργικών βιβλίων εξηγεί το πλήθος της υμνογραφικής παραγωγής του, το ότι οι κανόνες του κατανέμονται συστηματικά σε όλο το έτος, αφορούν και λιγότερο γνωστούς αγίους και το ότι έχουν εκτοπίσει τις ποιητικές συνθέσεις άλλων ποιητών.

L' ultimo ellenismo, pp. 312-313, Follieri, 324 και Schirò, 137, n. 35, Παπαηλιοπούλου, Προβλήματα, 471, ιδιαιτέρως σημ. 80. Αντιθέτως ο Θ. Δετοράκης έχει παρανοήσει το πνεύμα της εν λόγω διατάξεως και υποστηρίζει ότι αυτή δίνει το προβάδισμα στον Κοσμά: «Παλαιά τυπική διάταξη επίσης επιβάλλει την πρόκριση του Κοσμά έναντι όλων των άλλων κανονογράφων: "Ιστέον δὲ ..." (βλ. Δετοράκης, *Ποίηση*, σ. 73). Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Σχεδιάσμα*, 379 θεωρεί την διάταξη αυτή του Τυπικού ως ένα από τα στοιχεία που οδήγησαν στην απόρριψη των β' ωδών και στην διαμόρφωση ενιαίου τύπου μηναιών.

Όσον αφορά τους αγίους της περιοχής πρέπει να επισημάνουμε ότι η τύχη της λατρείας των Σικελών αγίων ήταν διαφορετική από αυτή των Καλαβρών λόγω ιστορικών συγκυριών. Συγκεκριμένα: οι Σικελοί άγιοι συμπεριελήφθησαν στο Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως (*Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*), ενώ οι Καλαβροί άγιοι στην πλειονότητά τους αποκλείστηκαν από αυτό, όπως επίσης και από το Συναξάριο της Ρώμης (*Martyrologium Romanum*). Ο λόγος είναι ότι οι Σικελοί άγιοι ήκμασαν, όταν η Σικελία ήταν τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ οι Καλαβροί άγιοι, όταν η βυζαντινή κυριαρχία άγγιζε το τέλος της και η Ν. Ιταλία είχε ήδη κατακτηθεί από τους Νορμανδούς· γι' αυτό και η λατρεία τους παρέμεινε τοπική.

Η διαφορετική εξέλιξη της λατρείας των Σικελών και Καλαβρών αγίων επέδρασε και στην υμνογραφία· έτσι η υμνογραφία για Σικελούς αγίους (όπως και η Σικελική υμνογραφία) στο μεγαλύτερο μέρος της εντάχθηκε στις ακολουθίες της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως και μετά την οριστική διαμόρφωση των λειτουργικών βιβλίων στα σημερινά έντυπα μηναία, ενώ είναι αυτονόητο ότι οι ακολουθίες των Καλαβρών αγίων έμειναν στα πλαίσια της επαρχιακής λατρείας.

Αναμφίβολα η ποιητική αξία του έργου του Ιωσήφ του υμνογράφου είναι ανώτερη από των υπολοίπων ποιητών της περιοχής. Ο G. Schirò έχει ήδη επισημάνει τον ακαδημαϊσμό των Καλαβρών και την επανάληψη των νοημάτων ακόμη και με την ίδια διατύπωση (μειονέκτημα από το οποίο δεν ξέφυγε ούτε ο σπουδαιότερος όλων, ο Βαρθολομαίος), θεωρεί δε ανώτερους τους Σικελούς Μεθόδιο και Θεοφάνη. Στην παρατήρηση αυτή θα προσθέταμε ότι είναι φυσικό να μην χαρακτηρίζονται όλοι οι ποιητές της περιοχής από ποιητικό τάλαντο της ίδιας αξίας. Ας θυμηθούμε ότι αυτό δεν αποτελεί ίδιο της Κατωϊταλιωτικής και Σικελικής υμνογραφίας. Άνισο αισθητικώς είναι και το έργο των υμνογράφων του άλλου σημαντικού κέντρου υμνογραφικής δημιουργίας, της μονής Στουδίου: και εδώ οι περισσότεροι ποιητές είναι ελάσσονος έμπνευσης και η λόγια γλώσσα την οποία χρησιμοποιούν αφαιρεί από τα ποιήματά τους μεγάλο μέρος του λυρισμού που θα μπορούσαν να είχαν.

Επομένως η ευρύτερη περιοχή της Ιταλίας και Σικελίας βρισκόταν πάντοτε σε στενή επικοινωνία με την Κωνσταντινούπολη, ακόμη και στις χρονικές περιόδους που διοικητικά δεν εντασσόταν στην Βυζαντινή αυτοκρατορία. Από τον 9^ο μέχρι τον 12^ο αιώνα στην ελληνόφωνη Ιταλία και

κυρίως στην Καλαβρία και την Σικελία εμφανίζεται μεγάλος αριθμός ποιητών με κέντρο την ελληνόρρυθμη μονή της Κρυπτοφέρρης (Grottafer-rata). Οι ποιητές αυτοί συνεχίζουν την υμνογραφική παράδοση της Λαύρας του αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα και διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο σε θέματα της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως (Μεθόδιος, Ιωσήφ). Επίσης πρωτοστατούν στην διαμόρφωση των λειτουργικών βιβλίων ως προς την επιλογή τόσο των τιμωμένων αγίων όσο και των υμνογραφικών κειμένων (Ιωσήφ).

Levy K., Conomos D., —Liturgy and liturgical books. Byzantine ritell, Grove Music Online ed. L. Macy (Accessed 2 January 2008), <http://www.grovemusic.com>.

Taft divides the history of the Byzantine liturgical synthesis into five phases, which sometimes overlap with each other. The earliest period is called by him the palaeo-Byzantine or pre-Constantinian era. This is followed by the —imperial phase ll, which extends until Late Antiquity, especially from the reign of Justinian I (527-565) and his immediate successors; this period is called the Patristic period and is connected with the establishment of the Cathedral liturgy, which continued until after the Latin βλ. σβετλάνα πολιάκοβα να δω και κάποιες από τις φωτοτυπίες θεοτόκου ευεργέτιδος